



1. Το ρωμαϊκόν ωδείον. «έχεται δε τῆς ἀγορᾶς τὸ ώδεῖον», μας πληροφορεῖ (VII, 20,6) ο Παυσανίας.

Στοιχεία πολεοδομικής εξέλιξης της βυζαντινής Πάτρας

...Η πόλις θα σε ακολουθεί. Στους δρόμους θα γυρνάς τους ίδιους. Και στες γειτονές τες ίδιες θα γερνάς και μεσ' στα ίδια σπίτια αυτά θ' ασπρίζεις...
Κ. Π. Καβάφης

Μελετώντας τα αρχαιολογικά ευρήματα των τελευταίων ετών, σε συνδυασμό με τις ιστορικές πηγές, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως ο πολεοδομικός¹ ιστός της αρχαίας, της ρωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής πόλης διατηρεί σταθερά τα κύρια σημεία αναφοράς του.

Αφέντρας Γ. Μουτζάλη

Επιμελήτριας βυζαντινών αρχαιοτήτων

Τον 90 αι. και — κυρίως — το 10ο, μετά τις θεομονίες, τους πολέμους και τις βαρβαρικές επιδρομές που προηγήθηκαν, η Πάτρα αναδώνει οικονομικά — χάρη στη σπουδαιότητα του λιμανιού της — και αποκτά τον πλήθυσμό, τη δυναμικότητα και την οργάνωση ενός αστικού κέντρου. Η ανάπτυξη μιας εδέλωντος βιοτεχνίας κατασκευής μεταξωτών υφασμάτων προσελκεύει αρκετούς Εβραίους², που εργάζονται εκεί ως τεχνίτες και έμποροι και συμβάλλουν, μαζί με τους Έλληνες μοτέργους τους, στη δημιουργία μιας τάξης μικροποστών. Η αιχμαλωσία της Βασιλιώνας (586-530 π.Χ.), ο πολέμος των Μακκαβαίων (170-161 π.Χ.) καθώς και άλλες πολιτικές αναταραχές ανάγκασαν μεγάλο μέρος του πλήθυσμού της πυκνοκατημένης Ιουδαίας να ιδρύεται τις εβραϊκές κοινότητες της διασποράς. Την Ελληνιστική περίοδο οι εβραϊκές κοινότητες της διασποράς αυξηθήκαν σημαντικά, εξαιτίας των πολιτικών δικαιωμάτων ισοτιμίας που απολάμβαναν οι Εβραίοι. Στον Ελλαδικό χώρο μνημονεύοντας ήδη από το έτος 139 π.Χ. Εβραϊκές κοινότητες στη Σάρτη, Σικιώνα, Σάμο, Κύμη, Κω, Γόρτυνα Κρήτης, Ρόδο και Δήλο³.

Το 146 π.Χ. οι ρωμαϊκές λεγεώνες του Μομίου κατέστρεψαν την αρχαία πόλη της Κορίνθου⁴, που υπήρξε κέντρο αντίστασης κατά της Ρώμης. Τον ίδιο χρόνο η Πάτρα έφευγε μεν από το μένος του Μομίου αλλ' υποτάχθηκε στη Ρώμη, όπως άλλωστε και η υπόλοιπη Ελλάδα⁵. Αργότερα, στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., αρχίζει η πρώτη ακμή της Πάτρας. Το λιμάνι της αποκτάει κίνηση και ζωτικότητα και η πόλη επεκτείνεται προς την πλεύρα της θάλασσας. Το 44 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρας ανοικοδομήσεις και εποικίες την εργείσατο πόλη της Κορίνθου. Η νέα πόλη, γνωστή ως *Colonia Iaus Corinthiensis*⁶, γίνεται διοικητικό κέντρο και γνωρίζει ταχύτατα οικονομική ανάπτυξη. Η ραγδαία όμως πρόοδος της Κορίνθου δεν εμπόδισε τη γειτονική της Πάτρα να γνωρίσει μεγάλη ευημερία και να εξελιχθεί σε ακμαίο εμπορικό κέντρο.

Δέχεται την εύνοια του Αυγούστου, του Νέρωνα και — κυρίως — του Αδριανού, που την στολίζουν με λαμπτρά δημόσια οικοδομήματα (εικ. 3). Το λιμάνι της παίρνει πρετερότητα θέση στην θαλάσσα επικοινωνίας. Ελλάδας και Ιταλίας, σημειώνεται δημογραφική έκρηξη και ανέβει το εμπόριο και η βιοτεχνία. Στα αυτοκρατορικά χρόνια τον πλήθυσμό της Πάτρας αποτελούσαν ρωμαίοι θετέρων, παλοί πειρατές, Έλληνες — ντόπιοι ή ανατολίτες αποικοί — καθώς και

Εβραίοι. Αυτή η πολύευκτη και γεμάτη ζωή πόλη γίνεται το χωνευτήριο ποικιλίων και επερκόλτων ποιητικήσεων, όπου οι συνυπάρχοντες οι ελληνικές ειδωλολατρικές αντιλήψεις, οι ανατολικές λατρείες, η εβραϊκή και η χριστιανική θρησκεία⁷. Οι μυστες της λατρείας της φρυγικής θεάς Κυβέλης, του Άττη, οι Εβραίοι⁸ και — φυσικά — οι χριστιανοί ασκούσαν τη θρησκευτικά τους καθήκοντα στη σκιά της επίσημης λατρείας που εποικολούσθεντο να είναι η Ολυμπιακή. Η δραστηρότητά του αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα⁹ είχε ως αποτέλεσμα την πρώιμη οργάνωση μιας χριστιανικής εκκλησίας το 65 ή 66 μετά την ίδια περίοδο εποχή στη ρωμαϊκή Κορίνθου, που την επισκέπτεται το 51-53 μ.Χ. ο απόστολος Πάπολς, ζουσαν πολλοί Ιταλοί και Εβραίοι αποικοί καθώς και ευκαταστάτοι Έλληνες ναυτικοί ή έμποροι¹⁰. Την εποχή του Βυζαντίου (324-1453) οι Εβραίοι των Πατρών — όπως και της υπόλοιπης αυτοκρατορίας — κέρδιζαν τη ζωή τους ως τεχνίτες ή έμποροι¹¹.

Οι ανασκαφές που έγιναν τα τελευταία χρόνια στην Πάτρα μας έδωσαν πολυτέλειες πληροφορίες για την αρχαία και τη ρωμαϊκή της φάση¹². Η Πάτρα της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι μια αυτοδιοικούμενη μονάδα με τη δική της αγορική περιοχή¹³, που κτίζεται πάνω στον πολεοδομικό ίστο της αρχαίας και της ρωμαϊκής πόλης. Δεν πρέπει όμως να ξεχάσμε ότι στο άρρεν πόλεις (λατινική *civitas*), όπως χρησιμοποιούνταν τότε, δεν σημαίνει υποχρεωτικά μια πόλη όπως την εννοούμε σήμερα. Τη φυσιογνωμία της παλαιοχριστιανικής Πάτρας μπορούμε να τη συλλαβούμε, με σχετική ευκολία, χάρη στα ερείπια των κτιρίων, κυρίως βασιλικών και δημόσιων λουτρών, που εντοπίστηκαν στις Οδούς: Κορίνθου, Ερμού, Κανακάρη, Μαιζώνου, Δ. Γούναρη, Γ. Ρουφού, στην πλατεία Ψηλαρίων και στην παραλία¹⁴.

Η μετάβαση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό έγινε στη μεγαλύτερη έκταση της βυζαντίνης αυτοκρατορίας με αργό ρυθμό. Πάντως για ένα μεγάλο μέρος της πατρινής κοινωνίας, όπου η ελληνορωμαϊκή παράδοση ήταν ισχυρή, η μετάβαση αυτή έγινε με βραδύτατο ρυθμό, όπως φαίνεται από το τιμητικό επιγράμμα για τον Πατρινό ευπατρίδη και χρόνων Βασιλείο Ομέλιδη, που δημιουργήθηκε στο Ιωάννη Binget¹⁵. Από το περιεχόμενο του επιγράμματος αυτού είναι φανερό πώς οι ποιητές, ούτε οι τιμώμενοι άρχοντες, ούτε οι πολίτες που έσποραν λιθόνια γαγλαία ήταν χριστιανοί¹⁶. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο αρ-

χαίος κόσμος δεν εξαφανίστηκε από το μα, από τη μα μέρα ως την άλλη, αλλά μετασχηματίστηκε σιγά-σιγά και απόκτησε βαθμαία νέες μορφές. Πολλοί ειδωλολατρικοί ναοί, αλλά και εβραϊκές συναγαγές¹⁷, συνέχιζαν να λειτουργούν ως τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. Σημαντικό ευρήμα για τη μελέτη της ιστορίας των εβραϊκών κοινοτήτων του ελλαδικού χώρου αποτελεί το ψηφιδώτο δάπεδο της εβραϊκής συναγαγής Αιγίνης (4ον αι. μ.Χ.), που δρεπήκε στην τοποθεσία Καραντίνα, κοντά στον «Κρυπτόν λιμένα» του νησιού. Από ψηφιδωτή επιγραφή του δαπέδου της εβραϊκής συναγαγής μαθαίνουμε ότι ο αρχισυνάγωγος Θεόδωρος φρόντισε για την ανοικοδομή της¹⁸. Η μεγάλη οικοδομική δραστηρότητα που αναπτύχθηκε μετά την αναγνώριση της χριστιανικής θρησκείας όπως περιγράφεται στα κείμενα και αποδεικνυεται μέσα από την ίδια τη μονήμα, απαιτούσαν ασφαλώς μεγάλο αριθμό ειδικεύμενών στις οικοδομικές και διακοσμητικές τέχνες, καλλιτεχνών και τεχνίτων¹⁹. Τον 5ο και βο αι. μ.Χ. ο αρχιτέκτονας και οι τεχνίτες των ψηφιδώντων δαπέδων ήταν κυνινούν των καλλιτεχνικών τάσεων και ρευμάτων που επικρατούσαν την ίδια εποχή στην κεντρική και τη βόρεια περιοχή του Ιλλυρικού²⁰. Ανάμεσα στον 4ο και βο αι. μ.Χ. κτίζονται σ' ολοκληρώτη την περιοχή της Μεσσαγειακής λεκάνης πολυάριθμες βασιλικές, που — παρά την αρχιτεκτονική τους τυποποίηση — είναι κτίρια μητρημάτων, πολυδόσπανα και επιβλητικά, που επιβεβαιώνουν, με τρόπο μαλιστά εντυπωσιακό, τον πλούτο και το κύρος της Εκκλησίας.

Ο πολεοδομικός ιστός της αρχαίας, της ρωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής Πάτρας παραμένει ομεταβλητός, διατηρώντας σταθερά τα κυρια σημεία αναφοράς του, που είναι η ακρόπολη, οι αγορές, οι ναοί, το υδραγωγείο, οι κύριες οδικές αρτηρίες, τα δημόσια λουτρά — βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής — και το λιμάνι με τις εγκαταστάσεις του. Έχει από τη τείχη βρίσκονταν εκτεταμένα κοιμητήρια — γιατί απαγορεύονταν αυστηρά οι ταφές εκτός των τειχών, — περιβόλια, επαύλεις και — καμιά φορά — μια εβραϊκή συνοικία με τη συναγωγή της²⁰. Με τα δικά μας κριτήρια, οι πολεις της πρώιμης θυζαντίνης εποχής ήταν αρκετά μικρές. Αναμφίβολα οι διαστάσεις, αν και το επίπεδο υγείνεντος ήταν χαμηλό, η πόλη και μόνον η πόλη περιέχει ορισμένες ανέσεις που θεωρούνταν θεμελιώδη στοιχεία της πολιτισμένης ζωής²¹. Ενα από τα κυρια σημεία αναφοράς των θυζαντινών πόλεων είναι και τα δημόσια λουτρά²², που



2. Πάτρα, άποψη της Άνω Πόλης. Διακρίνονται το κάστρο, το παλιό δημοτικό νοσοκομείο και ο ναός του Παντοκράτορα.

συνδέονται αμέσως με τον καθημερινό βίο. Στην Πάτρα, στη γνωνία των οδών Βύρωνος και Χειλώνος Πατρέως, στη Φηλαλώνια (εικ. 1, αριθμ. 4), η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως μεγάλο θαλανείο²³, που χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ.

Οι ανασκαφές που έγιναν τα τελευταία χρόνια στα οικοπέδα της Πάτρας δεν έφεραν στο φως ερείπια παλαιοχριστιανικών ή βυζαντινών σπιτιών ασφαλώς χρονολογημένων, που να συνδέονται έστις και σε ελάχιστο ώμος πάνω από τη θεμέλια τους²⁴.

Το κάστρο της Πάτρας (εικ. 4), κτισμένο στη θέση της αρχαίας ακρόπολης πάνω σε χαρτολόφο του Παναχαϊκού, απέχει από την παραλία μισό περίπου μίλι²⁵. Το 805 μ.Χ., όταν οι Σλάβοι των αγροτικών οικισμών της περιοχής συνεννοήθηκαν με τους Σαρακηνούς πειρατές και πολιόρκησαν μαζί από στεριά και θλασσάσα την πόλη, το κάστρο της φινείται πιο ήταν ήδη ένα ισχυρό χυρό (εικ. 5). Οι πολιορκημένοι κάτοικοι, αφού αντιστάθηκαν με πείσμα, κατόρθωσαν να απωθήσουν τους εισοδολείς πριν ακόμα φθάσουν οι ενισχύσεις που είχαν ζητήσει από τον Βυζαντινό στρατηγό της Κορινθίου. Στους μέσους χρονών το κάστρο-ακρόπολη

μαζί με την τείχη που περιβάλλουν τον οικισμό είχαν ζωτική σημασία για την επιβίωση του. Στις περιπτώσεις αυτές ο οικισμός περιορίστηκαν στο κάστρο, που γινόταν η έδρα όποιας διοικητικής ή εκκλησιαστικής εξουσίας βρισκόταν εκεί και παρείχε προσωρινό καταφύγιο σε καιρό εχθρικών επιδροών. Δυστρόπαιο δώμα και στενόχωρο καθώς ήταν, δεν μπορούσε για γίνει κέντρο της αστικής ζωής²⁶. Στις παραλίες πάλεις, όπως η Θεσσαλονίκη και η Πάτρα, δεν υπήρχε δυνατότητα να υποχωρήσει ο οικισμός προς την ακρόπολη, χωρίς ταυτόχρονα να χάσει την πρόσβαση του προς το λιμάνι. Γι' αυτούς ακριβώς το λόγο ο περιβόλος των παλιών τειχών έπειρε να διατηρηθεί, ακόμη και αν ήταν ποι εκτεταμένος από όσο απαιτούσαν οι ανάγκες της εποχής. Εποιητικός ο πάγιος της Μέσων χρόνων η οχύρωση του κάστρου ενισχύεται και από το λεγόμενο φρύριο της πειδαδάς²⁷ (εικ. 5).

Όπως έγραψε ήδη ο παλιός έφορος αρχαιοτήτων και τωρινός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Ι. Α. Παπαποστόλου²⁸, η Πάτρα της εποχής του Αιγύπτου απεκτάθηκε συστηματικά και — πιθανόν — σύμφωνα με κάποιο σχέδιο. Από τις ανασκαφικά δεδομένα των τελευταίων ετών φαίνεται καθαρά πώς ο πολεοδομι-

κός ιστός της ρωμαϊκής Πάτρας εχει ας κεντρική σημεία αναφοράς του το λιμάνι με τις εγκαταστάσεις του, την ακρόπολη, τις αγορές, τις μεγάλες οδικές αρτηρίες που διασχίζουν την πόλη και οδηγούν στα λιμάνι, το αδείο και το αμφιβέατο. Ο ρωμαϊκός οικισμός επεκτείνεται προς τη θάλασσα — στην πεδινή περιοχή που βρίσκεται κατά μήκος της ακτής.

Την παλαιοχριστιανική περίοδο, και καθώς η μετάβαση από τη μια εποχή στην άλλη γίνεται με αργό ρυθμό, η αστική ζωή της Πάτρας οργανώνεται πάνω στον πολεοδομικό ίστο της ρωμαϊκής πόλης. Η αστική ζωή της μεσαιωνικής πόλης, σε άμεση συνάρπτηση με το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη γεωργία, διασπάται σε συνοικίες που τις σηματοδοτούν και τις προδιορίζουν οι εκκλησίες με τα όνομα του Αγίου τους. Βέβαια, από την Πάτρα αυτής της εποχής δεν έλειψαν και οι συνοικίες που χρωστάνε το όνομά τους στις ασούλεις των κατοικιών της, όπως το Βλατέρο²⁹, — η γειτονία των ιστοριών (βλαττώδων) — ή τα Κανδρίσινα³⁰, με τα μεταξούργεια του Ιωάννη, γιου της Δανιηλίδος (εικ. 6).

Στα υπερθερβάντινα χρόνια και στην πρώιμη τουρκοκρατία ο πολεοδομικός ιστός της πόλης προσαρμόστηκε στις ανάγκες της εποχής.



3. Το κάστρο της Πάτρας. Στα ΒΑ του βρίσκεται η εβραϊκή συνοικία. Διακρίνονται το εσωτερό όχυρο (δομοί), ο στραγγιλός πύργος και ο δρός Φρουρίου, που περνάει μπροστά από την Ανατολική πύλη του κάστρου, γνωστή ως «Πύλη του Ζευγολατού» ή Εβραική.

Έτσι με πυρήνα το κάστρο, ο οικισμός περιορίστηκε στα υψηλότερα μόνο μέρη³¹, ενώ στην πεδιάδα, κατά μήκος της ακτής (σημειωνώ κάτω πόλη), υπήρχαν μόνο καλλιεργούμενα χωράφια.

Οι Εβραίοι³², στην πλειονότητά τους, βρίσκονταν διασκορπισμένοι σ' ολόκληρη τη Βιζαντινή Αυτοκρατορία. Συνήθως όμως διέμεναν σε μεγάλα αστικά κέντρα, όπου κέρδιζαν τη ζωή τους ως τεχνίτες ή μημοροί. Η άνοδος της αυστηρής ζωής προκάλεσε και την ανάπτυξη των εβραϊκών κοινοτήτων³³, ενώ η αναβίωση των πόλεων συνδεόταν από τη δημιουργία μιας μεσαίας τάξης, στην οποία ανήκουν — κυρίως — οι τεχνίτες και οι μημοροί. Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας συμπεριένταται με θεραποτήτη από τη συχνή μνεία των διαφόρων επαγγελμάτων στα νομικά κείμενα — από τον 9ο αι. και μετά —, ιδιαίτερα από το «Επαρχικόν θιβλίον», του οποίου ο αρχικός πυρήνας συντάχθηκε επί Λεόντου ΣΤ. Με τη νομοθεσία του «Επαρχικού θιβλίου», που στην ουδία είναι ένα είδος αγορανομικού κώδικα, ρυθμίζονται οι σχέσεις μιας σειράς συντεχνών (=συστημάτων) με το κράτος που τις ελέγχει³⁴.

Από τον 9ο αλλά — κυρίως — από τον 10ο αι. μ.Χ. αναπτύσσονται οι θι-

τεχνίες παραγωγής ειδών πολυτελείας. Η βιοτεχνία επεξεργασίας του μεταξιού και τα βαφεία ήταν οι πιο σημαντικές βιοτεχνίες της εποχής, που διέθεταν μάλιστα μεγάλο αγοραστικό κοινό. Την πελατεία τους αποτελούσαν ανώτεροι αξιωματούχοι, η αυτοκρατορική αυλή και η εκκλησία. Μετα την κατάκτηση της Συρίας από τους Αραβές, η βιοτεχνία του μεταξιού πήρε τεράποντα έκσταση στην Κυνουριανή πολη, αλλά και στις επαρχίες. Την εποχή αυτή δόθηκε ίδιαστερη προσοχή στο εμπόριο υφασμάτων³⁵, το οποίο περιλαμβάνει έξι διαφορετικά επαγγέλματα: τους θεστιοπράτες, που εμπορεύονταν πολύτιμα υφάσματα, τους πρανδιοπράτες, που ειδικεύονταν στην εισαγωγής από τη Σύρια, τους μεταξοπράτες, που εμπορεύονταν ακατέργαστο μεταξό, τους καταπαράπους, που δύσλευν το μεταξό, τους σηρικαρίους, που έραβαν τα υφάσματα που αγόραζαν από τους μεταξοπράτες, και τέλος τους οθωνιοπράτες, που εμπορεύονταν τα λινά. Καθένα απ' αυτά τα επαγγέλματα ήταν αυστηρά περιορισμένο στην ειδικότητά του.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, στην Πάτρα είχαν εγκαταστθεί Εβραίοι ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια και στην περίοδο του Βιζαντίου, όμως, ένα μέρος του πληθυσμού της

πόλης αποτελείται από Εβραίους³⁶. Σχήματικά, με τους Εβραίους κατοίκους της Πάτρας μπορούμε να πούμε, τελειώνοντας τα εξής:

1. Η μεσαιωνική Πάτρα, σημαντικό αστικό κέντρο, όπως και η γειτονική της Κόρινθος, προσελκύει Εβραίους εμπόρους και τεχνίτες που απασχολούνται στη βιοτεχνία κατασκευής μεταξώντων και λινών υφασμάτων.

Την άποψη αυτή ενισχύει και η ανέύρεση επιτάφιας επιγραφής Εβραιού βαφέα³⁷ στην Κόρινθο, που αποδεικνύει ότι οι Εβραίοι της Πελοποννήσου ασχολούνται κυρίως με τη βαφή μεταξώντων υφασμάτων.

2. Το 12ο αι. οι ραβίνοι Βενιαμίν από την Τουιέλα³⁸ (Τολέδο) μας πληροφορεί ότι ζούσαν στην Πάτρα 50 εβραϊκές οικογένειες³⁹. Διαβάζοντας το κείμενο του Βενιαμίν, που περιγρήμαται ολόκληρο σχέδον τον τότε γνωστό κόδιμο επισκεπτόμενος τους Εβραίους της διασποράς, παραπομμένος ότι οι Εβραίοι προτίμουν να κατοικούν σε πόλεις όπου υπάρχει βιοτεχνία κατασκευής μεταξώντων υφασμάτων, σημαντική εμπορική κίνηση και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.

3. Ο Εβραϊκός μαχαλάς⁴⁰ (εικ. 2, αριθμ. 1), το γειτονικό του νεκροταφείο στη θέση «Εβραιομνήματα»⁴¹, η παραλιακή συνοικία Τσιδιδί⁴², κον-

τά στο λιμάνι, όπου τα καταστήματα των Εβραίων μεταπράτων, κωβίς και ο χαρακτηρισμός της ανατολικής πύλης του κάστρου ως «εβραϊκής»⁴², αναφέρονται στην εποχή του 15ου-16ου αι., σταν, μετά τους θρησκευτικούς διωγμούς του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας (1482 κε.), αυξήθηκε ο αριθμός των μελών της εβραϊκής κοινότητας Πατρών με την εγκατάσταση Ιστανερδρίων προσφύγων.

Ο περιορισμός της εβραϊκής κοινότητας Πατρών σε γκέτο ήταν — πιθανώς — επιλογή των ίδιων των Ιουδαίων, που οφειλόταν σε λόγους κοινωνικής οργάνωσης και αλληλοβοήθειας⁴³. Πυρήνας του εβραϊκού οικισμού — που βρίσκεται στα ΒΑ του κάστρου — ήταν η εβραϊκή συναγιγή, που ομώς δεν άσθηκε.

4) Τέλος οι τρίαντα (30) εβραϊκές επιτύμβιες επιγραφές που δημοσίευσε ο St. Bowman⁴⁴ προέρχονται από το εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης και η πιο πρώιμη απ' αυτές χρονολογεύεται στα μέσα του 16ου α. μ.Χ.

Σημειώσεις

Ευχαριστώ θερμά τον αρχιτέκτονα Τρ. Μαρική και τις σχεδιαστριες Ι. Δημητρόπουλο και Χ. Μπελαμπούτη που εκπόνησαν με προθυμία και κέφι τα σχέδια 1 και 2.

1. Α. X. Παπαδόπουλος-Γιαννοπούλου. Η εξέλιξη του σχεδίου πόλεων των Πατρών 1829-1989 (υπό έκδοση).

2. Για την εβραϊκή παρούσα στο θυατίνοντον κράτος θώ. Α. Μ. Ανδρέαθ. Οι Εβραίοι στην Βυζαντινή Κράτος Εβραίοι 6(1929), σ. 23-43. B. D. Mazur, Studies on Jewry in Greece, I. Athens 1935. The Jews in the Byzantine Empire 641-1204, Αθήνα 1939. J. Juster, Les Juifs dans l'empire romain, 2 τόμοι, Paris 1914. J. Starr, Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade. Paris 1949. A. Sharf, Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade, London 1971. St. Runciman, Byzantine Civilization. London 1975*, σ. 131, 183, 200, 250. Mango, B. Σάντιο, η αυτοκρατορία της νέας Ρώμης. M.I.E.T., Αθήνα 1988, σ. 72, 111-115.

3. B. D. Mazur, ο.π. σ. 8-9.
4. N. Δ. Παπαχατζή, Πανασσονίου Ελλάδος Περιήγηση, διδύλιο II, Κορινθιάκι, Αθήνα 1976, σ. 17-18, σημ. 3.
5. N. Δ. Παπαχατζή, Πανασσονίου Ελλάδος Αθήνα 1980, σ. 79-130.

6. O. Bronner, Colonial Laus Corinthiensis. Hesp. 10 (1941), 388-390. Δ. Πάλλο-Σ Ντάντη, Επιγραφές από την Κορίνθο, Α.Ε (1977), σ. 61. M. Κορδώνη, Σύμβολα στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους Μέσους χρόνους, Αθήνα 1981, σ. 228.

7. M. Πετρόπουλου, Αττική και ζωδιακός κύκλος των λυχνάρια της Πάτρας, Α.Δ. 33 (1978), Α. σ. 314, σημ. 98.
8. Στην εποχή του Φιλώνα του Αλεξανδρέα (40 μ.Χ.) υπήρχαν εβραϊκές παροίκιες στη Θεσσαλονίκη, Βασιλία, Μακεδονία, Αιτωλία, Αιταρί, Άργος, Κορινθία, Εύβοια, Κύπρο και Κρήτη.

9. Στ. Θωμόπουλου, Ιστορία της πόλεως



Σχ. 1. Χαρτίς Μνημείων. 1. Ρωμαϊκό μεραρχείο με χρον. στη Βαζ. εποχή. Πολαιοχροιατική, 1α, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 8α, 8β. Βυζαντίνη, 9, 10. Οχυρώσεις, 11, 12, 13. Τοική κτισμάτα, 14, 15, 16, 17, 17α. Μεταβυζαντίνη, 18, 19, 20. Νεοκλασική, 21, 22, 23, 24, 25.

Πατρών, B' έδκ., με επιμέλεια Κ. Ν. Τριανταφύλλου. Πάτρα 1950, σ. 176-184.

10. M. Κορδώνη, ο.π. σ. 25, 228.
11. C. Mango, ο.π. σ. 27.

12. I. Α. Παπαδόπουλος, Τοπογραφικά των Πατρών, ΑΑ, IV, 3(1971), σ. 305-317. Ιρηνί Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό μαυσαλείο στην Πάτρα, Στήλη 1980, σ. 556-557. Αφ. Μαυτζήλη Τοπογραφία της Μεσανανίκης Πάτρας, Τιμητικός τομός για τον καθηγητή Ν. Β. Δρανόβατον (τυπωνετα).

13. C. Mango, ο.π. σ. 7.
14. Αφ. Μουτζάκη, ο.π. και «Επημ. Πελοπόννησος», φ. 318.1988, σ. 3.

15. B.C.H. 78 (1954), σ. 74-82.
16. N. Δ. Παπαχατζή, ο.π., σ. 87-89. K. N. Τριανταφύλλου, Ιστορικό Λεξικόν των Πατρών, Πάτρα 1980*, σ. 60. A. Rizakis, Etudes sur l'Archéol. Romaine. Lyon II. 1979, t. 1, σελ. 175-181.

17. Εβραϊκή συναγιγή βρέθηκε και στη γειτονική με την Αγίανη και τα Μέγαρα Κορανίου ΒΑ. ΔΙ. Πάλλο-Στ. Ντάντη, ο.π. σ. 80-82.

18. Στ. Πελεκάνη-Π. Ατζάκα, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανών ψηφιδών δαπέδων της Ελλάδος, Ι. Θεα/κη 1974, σ. 100-101. M. Χατζηδάκη, Α.Δ. 22(1967), Β1, σ. 19-20, πιν. 19. Λ. Αλαρίδη, Α.Δ. 22(1967), Β1, σ. 16, πιν. 122a. B. D. Mazur, ο.π., σ. 25-31, πιν. IV, V.

18a. Π. Αστιμακοπούλου-Ατζάκα, Μνείες καταλεγμένες και τεκνιτικές σε κείμενα της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Αριθμητό στον Εμμ. Κριόρα. Θε/νική 1988, σελ. 293. Τουν. σρμαϊκούς και του πρώτου βυζαντίου αιώνες πριετώντων της Πελοπόννησος, την Κεντρική Ελλάδα και τα νησιά, με διοικητική ανάθεση (Proconsul), ήταν η Κορίνθος, που παραλήπητή ήταν και μητροπολιτική έδρα της ιδιού επαρχίας. B. D. Pallas, L' Ilyricum Oriental, Θεσσαλογ. 51(1980), σ. 62-76.

20. C. Mango, ο.π., σ. 79.

21. C. Mango, ο.π., σ. 85.

22. C. Mango, ο.π., σ. 99. X. Μπούρα, Ενα Βυζαντινό λούτρο στη Λακεδαιμονία, Α.Ε (1982), σ. 99, σημ. 1.2 και 3.

23. Ιρ. Δεκουλάκη Α.Δ. 30 (1975), Β1, σ. 99-100, πιν. 54α.

24. Αφ. Μουτζάκη, ο.π.

25. K. Andrews, Castles of the Morea, New Jersey 1953, σ. 119, πιν. 30.

26. C. Mango, ο.π., σ. 92.

27. K. Andrews, ο.π., σ. 117.

28. Ο.π., σ. 311.

29. Για τη συνοικία των υραντουργών της Πάτρας, θλ. Κ. Τριανταφύλλου, ο.π. σ. 65, ενώ για το επόγγελμα του «αιώνυμου» στο Βυζαντίνο ΒΑ. Φ. Κουκούλε, Βυζαντινόν Βίος και Πολιτισμός, Β1, σ. 191, 215, 216, και Αικ. Χροτοφούτσουλος, Σύμπτυχον διαδικτύων ιστοριών την Ι' αι., Βυζαντίνον αφέρευμα στον Ανδρ. Στράτο, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. 65-72.

30. K. Τριανταφύλλου, ο.π., σ. 178.

31. N. Δ. Παπαχατζή, ο.π., σ. 82.

32. Για τους Εβραίους της Πάτρας, θλ. Στ. Θωμόπουλου, ο.π., σ. 432-437.

33. C. Mango, ο.π., σ. 114.

34. Αναστ. Χριστοφούτσουλος, Το Επαρχικόν διδύλιον Λεόντος του Σοφού και αι συντεχνία και ιστοριών, Αθήνα 1953. Το ιδιού. Ζητήματα τινά επ του επαρχικού θειόδιου στα «Ελληνικά», τ. 11 (1939), σ. 125-136.

35. C. Mango, ο.π., σ. 72.

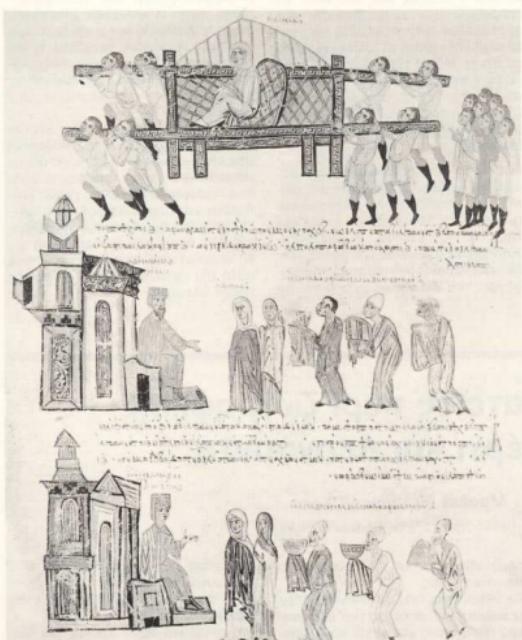
36. H. Sarant-Mendelorici, A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles, R.E.B. 38 (1980), σημ. 231.

37. J. Starr, The Epiphany of a Dyer in Corinth, B.N.J. 12 (1936), σ. 42-49.

38. The Juniper of Benjamin of Judela. έδη, και μπρ. M. Adler, London 1907. J.P.A. Van Der Vin, Travellers to Greece and Constantinople, Istanbul 1980, τ. I, σ. 24-25, 214-215, τ. 2, σ. 338, σημ. 45. Ανόρδοπη, ο.π., σ. 27.



¹. Εβραική συνοικία, «Τσιφόπι μαχαλάς». 2. Εβραικό νεκροταφείο, θέση Εβραιομνήματα. 3. Εβραικό καταστήματα στα Ταϊδή. 4. Η ανατολική πύλη του καστρου των Πατρών, γνωστή ως «Πύλη του Ζευγαράποιτο» ή Εβραικό.



4. Μικρογραφία από τη χρονογραφία του Ιωαν. Σκυλίτζη που δράσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης και εικονίζει τη χήρα Δανιηλίδα να τη μεταφέρουν σε φορείο δούλοι από την Πάτρα στην Κωνσταντινούπολη και την επισκεψή της στον αυτοκράτορα Βασιλείο Α.

38. Π. Χριστόπουλον, Η Εβραϊκή κοινότης Ναυπάκου, ΕΕΔΜ 1(1968), σ. 280, σημ. 1.
 39. Κ. Τριανταφύλλος, ό.π., σ. 111-122, 225.
 40. Κ. Τριανταφύλλος, ό.π., σ. 111. St. Bowman, *A corpus of Hebrew Epithets in Paratras*, Α.Δ. 31 (1976), Α, σ. 49-53.
 41. Κ. Τριανταφύλλος, ό.π., σ. 397.
 42. St. Bowman, ό.π., σ. 51.
 43. Π. Χριστόπουλον, ό.π., σ. 279, σημ. 1.
 44. St. Bowman, ό.π., σ. 54-75.

The Town-Planning Development of Byzantine Patras

A. Moutzali

Patras, a multiethnic, thriving town during the reign of Augustus, becomes the melting pot of various and heteroclete beliefs in which coexist the Greek pagan ideas, the cults of the East, the Jewish and Christian religion. In this town, with the deeply rooted Greco-Roman tradition, the transition from idolatry to Christianity — at least for a large segment of its society — proceeds very slowly: the epigram referring to Vasilios Oxydilis, a nobleman and lord of Patras is more than indicative.

more than indicative. By evaluating the recent archaeological finds in combination with the historic sources we reach the conclusion that the town-planning canvas of the ancient Greek, Roman and Early Christian town has remained unchanged preserving steadily the landmarks of its physiognomy: the acropolis, seaport with its installations, markets, main streets, temples, aqueduct, public baths. These centers of the inhabited area reveal the mode of social function, that truly reflects the relations between Church and State, as well as those between the various social classes in combination with the everyday life, production and commerce.

When the Byzantine Empire started again gaining power and glamour, after the wars, catastrophes and barbaric invasions of the seventh and eighth centuries AD, the town of Patras also followed its route.

also followed its route. Thus, in the ninth and mainly in the tenth century the town has a healthy, competitive economy, it is renovated and is organized as a proper urban center. Rich landowners, such as the well-known from literary sources Danielis, control the handicraft production of silk textiles.

Artisans, craftsmen and merchants, Greeks and Jews, constitute guilds («systems») and contribute to the economic revival of Patras.

τας, που ξεφεύγει από τα στενά όρια της καθημερινής επιβίωσης, εμφανίστηκαν αρκετά ωριμές. Τα έργα της τέχνης χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τα μικροαντικείμενα και τις θραξογραφίες. Η ομοιότητα της θεματογραφίας και της τεχνικής τους σ' όλη την Ευρώπη μας αφήνει να υποθέσουμε ότι δεν είναι παρό το τμήμα ενός συνόλου που χάθηκε, είτε γιατί φιλοτεχνήθηκε σε φθερά υλικά — μικροαντικείμενα από ξύλο ή δέρμα —, είτε γιατί θρέψη εκτεθείμενο στις κακοκαρίες — ζωγραφικές ή εγχάρακτες διάσκομησεις στις οπηλίες και τα θραξώδη καταρρύγια. Έχει ωστόσο παραπριθεί με μεγάλη συνέκτηση θραξογραφία στη λεγόμενη γαλλοκαταβρική ζώνη, θραξογραφίαν που συγκροτούν ένα ομογενές σύνολο. Αντίθετα, στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, όπου οι οπηλίες λείπουν, η καλλιτεχνική έκραση των παλαιολιθικών κυνηγών συγκεντρώθηκε στη δημιουργία κομψοτεχνήματων, όπως είδωλα ζώων ή ανθρώπων. Για τη νοιοανατολική Ευρώπη, όπου η παλαιολιθική τέχνη είναι ακόμα άγνωστη, το ερώτημα παραμένει: κατοικήθηκε η βαλκανική χερσόνησος από την ίδια οικείων των παλαιολιθικών, που με ελάχιστα τεχνικά και χρωστικό μέσα κόδημπσαν τα τοιχύματα των σπηλαίων; Η η τέχνη της ταιριάζει περισσότερο με αυτή των νομάδων της κεντρικής Ευρώπης; Ή, ήντας στο σταυροδόρι, παρουσιάζει και τις δύο μορφές; Μέχρι σήμερης οι θραξογραφίες μας απηλύουν, που εντοπίστηκε στη Θεσσαλία, εκτιμήθηκαν από τον A. Lerat-Gourhan, που κλήθηκε να γνωματεύσει, ότι παραχρέως:

Για τη χλωρίδα και την πανίδα της τε-

λευταίας παγετώδους πειριόδου (Wurm), παρόλο που η μελέτη τους χρειάζεται μεγαλύτερη διέμυνση και σύνθεση, τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα. Υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία με τα αντίστοιχα τοπία της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης: στέπη, αειθάλη κωνοφόρα και φυλλοβόλες θελανιδιές διαδέχονται το ένα το άλλο. Τον ελέφαντα, τον πιποτόπατο ή το βουβάλι — πανίδα ζεστού κλίματος — θα μορφωθούσαν το κοκκινό ελαφί, το πλατώνι, το ζάρκανό ή την αγριοκάπιτο, η αντιλόφη και η αλεπού, ο αγριόχοιρος, ο λύγκας, ο λύκος και οι ιππίδες, για να αναφέρουμε τα κυριότερα είδη, χωρὶς να ξεχνούμε και τα τρωκτικά. Αυτά τα μικρά θηλαστικά, εσερτικά εισαϊστα στις κλιματικές αλλαγές, αποτελούν βασικό μέσο καταγραφής τόσο του κλίματος όσο και της χρονολόγησης των στρωμάτων. Τέλος θα πρέπει ίσως να προσθέσουμε την άρκτη των σπηλαίων, το μαμούθ, τον μαλλιάρο ρινόκερο, τα μεγαλόδωμα λαφαιδείς, τον άγριο ταύρο και τον διονίσο. Βέβαια ο στόχος μας δεν είναι να απαριμόσιμες τα προβλήματα που προκύπτουν από τη μελέτη της παλαιολιθικής, αλλά να υπογραμμίσουμε όσο και με τα δημήτρια που θέτει, αποτελεί σταθμό στην έρευνα της προϊστορίας της νοιοανατολικής Ευρώπης. Σταθμό για έκπινμα.

Εκείνοι το οποίο απαιτείται είναι αιώνες νότια να καθειρωθεί η διδασκαλία αυτής της περιόδου στα αρχαιολογικά τμήματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και αφ' ετέρου να συγκριθείνων διεπιστημονικές επιπρόσθιες, που θα ερευνήσουν συμματική την επιφάνεια του ελλαδικού χώρου και θα

καταγράψουν τις παλαιολιθικές θέσεις.

Στη συνέχεια θα πρέπει να ακολουθήσει η ανασκαφή, προσαρμοσμένη φυσικά στο είδος του οικισμού. Η μεθόδος που μέχρι σήμερα έχει χρησιμοποιηθεί, αυτή των μικρών κάθετων δοκιμαστικών τομών, αναμφίβολα συνεισφέρει στη μελέτη της χρονολογικής διαδοχής των στρωμάτων, δεν μας θυμάθως να καταλάβουμε με τον τρόπο ζωῆς των προϊστορικών. Ο ορίζοντας καθαρίσμασίς της επιφάνειας, σε συνδυασμό με τη λεπτομερή καταγραφή όλων των μαρτύρων (πέτρες, εργαλεία, κόκαλα, κάρροινα, ώχρα), είναι η μόνη εγγύηση για ένα, σχετικά καλό, διαθέσιμον των πληροφοριών, πριν αυτές καταγραφούν για πάντα.

Μόνο ύστερα από μια τετοια αποτύπωση, χωρὶς να παραλείπουμε και τη χρήση εκμαγεύων του εδάφους, θα μπορέσουμε να προχωρήσουμε στη μελέτη των δομών της κατοικίας ή των αντικειμένων με τη μεθόδο της τυπολογίας, της στατιστικής, της συναρμολόγησης των θραυσμάτων. Μόνο τότε οι συναρτήσεις επιστημές, όπως η γεωλογία και η ιματολογία της τεταρτογενούς περιόδου, η γυρολογία, η παλαιοντολογία ή οι φωτοχημικές, μέθοδοι χρονολόγησης, θα μπορέσουν να λειτουργήσουν πραγματικά.

Με τα παραπάνω δεδομένα γίνεται φανέρω νότια το βιβλίο της Φιλιππάκη δεν είναι ενδιαφέρον μόνο για δους ασχολούνται με την προϊστορία. Είναι ένα εισαγωγικό βιβλίο για όλους όσοι θέλουν να πληροφορηθούν την πρώιμη ιστορία της ελληνικής γης. Πάνω από όλα όμως είναι μια πρόταση για τη στροφή της επιστήμης και προς αυτή την κατεύθυνση, από ελληνικής πλευρας.

Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρντο

Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα

Βικελαία Βιβλιοθήκη, Δήμου Ηρακλείου Κρήτης, 1988

Η κυρία Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα μας εκθέτει στο νέο της βιβλίο (400 σελίδες με εικονογράφηση) τις θεωρητικές περί τέχνης αρχές δύο κορυφών που αναγεννησιακών καλλιτεχνών, του Αλμπέρτι και του Λεονάρντο υπό την Βίντα, αρχές που άλλαξαν ριζικά το πρόσωπο της ευρωπαϊκής τέχνης και

σπουδαδότησαν επί πολλούς αιώνες την πορεία της.

Το θέμα είναι από τα σπουδαιότερα κεφάλαια της ιστορίας του ευρωπαϊκού πνευμάτου και αυτός είναι θασικά ο λόγος που παρουσιάζοντας το νέο βιβλίο της κυρίας M. L.-P. θα αναφέρθουμε καπως διεξοδικά στην

οργάνωση και το πειριόδον του, ακολουθώντας πάντως την συγγραφέα, maestro και autore μαζί, στην περιηγήση της.

Στα χίλια και πάνω χρόνια του Μεσαίωνα η τέχνη είχε, όπως έφερμε, αποστρέψει το πρόσωπο της από το φυσικό περιβάλλον και από τον